

Podoba Srednje Evrope v izbranih poljskih romanih

Jasmina Šuler Galos

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana

Srednja Evropa je v članku razumljena kot samostojna kategorija, za katero so značilni dolgoročni vedenjski in mentalni vzorci, ki pojmu zagotavljajo koherentnost. Na njihovo oblikovanje je v preteklosti močno vplivala performativna moč literarnih del. Analize romanov Stefana Chwina, Andrzeja Stasiuka in Szczepana Twardocha so pokazale, da se je pomenško polje pojma Srednja Evropa v zadnjih desetletjih spreminjalo v skladu z razvojem sodčasne družbene misli: zahteve po univerzalnosti je zamenjal spoznavni dvom, namesto časovnih kategorij so začele prevladovati prostorske, opazna je dekonstrukcija velikih naracij. Po drugi strani pa v prispevku samo bežno omenjena proza Elżbiete Cherezińskiej dokazuje, da imaginarij, ki je povezan s tem pojmom, vsebuje zelo stabilne mentalne koncepte, zato novejšje prvine v njem ne presegajo starih, temveč jih prekrivajo ali preoblikujejo.

Ključne besede: Srednja Evropa, samokolonizacija, imaginarij, literarni prostor

Znanstveni, prevajalski in pedagoški izzivi, s katerimi se na svoji poklicni poti so oča Nikolaj Jež, niso omejeni na spoznavanje in interpretacijo poljskih jezikovnih in kulturnih specifik. Pomemben del njegovih znanstvenih raziskav je bil posvečen iskanju idejnih povezav med slovensko in poljsko kulturo. Obe sta se razvijali na dveh skrajnih robovih zamišljenega geografskega in kulturnega prostora imenovanega Srednja Evropa,¹ zato je smiselno iskati povezave med njima ne samo na ravni časovnega zaporedja, ampak tudi geografske konfiguracije. Namen tega prispevka je predstaviti droben izsek iz te zelo bogate problematike; opozoriti želim na spremembe v razumevanju pojma Srednja Evropa v izbranih poljskih romanih po letu 1980.

Številni raziskovalci se uporabi te besedne zveze izogibajo, češ da se nanaša na zelo raznolike in pogosto protislovne vsebine ter je geografsko težko opredeljiva. Simona Škrabec opozarja tudi na odsotnost koherentne evolucionistične naracije, ki bi bila povezana z njo, vendar hkrati izpostavlja značilnosti, ki jih ne bi mogli pripisati nobenemu drugemu pojmu, med njimi pripisuje poseben pomen bolečim zgodovinskim izkušnjam (Škrabec 2013: 31–32). Tudi drugi raziskovalci, ki tako kot Simona Škrabec ne zanikajo uporabnosti tega pojma, se trudijo poiskati skupni imenovalac spremenljivim in pomensko težko določljivim vsebinam, ki ga spremljajo že več kot poldrugo stoletje. Najlaže je seveda pokazati, kaj Srednja Evropa

1 Koncepti povezani s pojmom *Mittleuropa* v prispevku niso upoštevani.

ni, torej opozoriti na dolgoročne mehanizme, ki srednjeevropske kulture ločujejo od zahodnoevropskih. S tega vidika Srednja Evropa obstaja in ne obstaja hkrati, res se ne ve, ali je »iz mesa ali perja/k čemu vse to namerja«, kot je zapisal Zbigniew Herbert v pesmi *Mitteleuropa* (1992). Tudi poljski zgodovinar Jan Sowa, ki je poglobljeno analiziral semantično polje besedne zveze Srednja Evropa, poudarja njeno dvojno naravo:

[tako dualistično nasprotje] lahko obstaja samo zato, ker imata oba njegova člena popolnoma fantazmagorično vsebino: ne opisujeta nobenega dejanskega stanja, temveč sta samo izraz na obeh straneh prisotne želje po določeni percepciji samega sebe in drugega. Pa vendar take napačno definirane identitetne opozicije učinkujejo, zato so resnične; seveda v kulturnem smislu, saj je v kulturi resnično to, kar ljudje spoznajo za resnično. (Sowa 2011: 12)

Če hočemo opravičiti uporabo izraza Srednja Evropa, ni nujno, da se sklicujemo na binarne opozicije. Srednjo Evropo lahko razumemo tudi kot množico mentalnih in vedenjskih vzorcev, ki jih – zavedno ali ne – uporabljajo pripadniki srednjeevropskih družb, pri čemer sta spremenljivost in nenatančnost ravno del opisa. Orodji, ki ju lahko uporabimo za analizo, sta Taylorjev termin imaginarij (Taylor 2010: 37–47) in habitus, katerega definicijo je predlagal Pierre Bourdieu. Imaginarij je nestrukturiran in neartikuliran intersubjektivni mehanizem, s katerim ljudje določajo svoj položaj v skupnosti in usvajajo norme, ki v njej obvezujejo. Določa tudi način prilagajanja prevzetih idej in pojmov lastnemu družbenemu okolju ali novim okoliščinam sploh. Andrzej Leder (2014: 12) opozarja, da je termin etimološko povezan z domišljijo. »Imaginacije« so zelo trdožive podobe prisotne v kolektivni zavesti, za katere je značilna specifična tehnika sprejemanja novosti. Preden skupnost ponotranji nove ideje, jih preseje skozi »imaginacijsko« sito, torej prilagodi normam, ki obvezujejo v določeni skupnosti. Imaginarij nima jasno začrtanih meja, zato ga ne moremo v celoti zajeti v neko pojmovno mrežo, lahko pa poskusimo opisati njegove izseke. Jan Sowa (2011: 13) za opis sorodnih mehanizmov uporablja termin habitus. Razume ga kot zgodovinsko oblikovan rezervoar znanj in kompetenc, s pomočjo katerih se predstavniki določene kulture odzivajo na informacije, ki prihajajo iz drugih kultur, jih prilagajajo svojim predstavam in nato nezavedno – in v tem smislu nediskurzivno – na tej podlagi oblikujejo lastne misli in podobe (fantazme) o svetu. Pomembno je, da so te strukture dolgoročne in ponovljive,² kar med drugim pomeni, da vsebujejo svojevrstne filtre, zaradi katerih predstavniki neke kulture ne opazijo vseh možnosti, ki so na voljo v konkretnem položaju. Habitus torej pripadnike neke skupnosti usmerja k izbiri podobnih rešitev.

2 Kot opozarja Koselleck, se vsak premik na časovni premici nujno opira na ponovljive elemente, čeprav je res, da so dolgoročno tudi ti spremenljivi (Koselleck 2012: 16).

Na vsebino poljske vizije Srednje Evrope sta, kot bodo pokazale analize treh izbranih poljskih romanov, odločilno vplivali dve naraciji z nasprotnim vektorjem: prva je povezana s pogledom od znotraj in projektom homogene nacionalne kulture (tudi v političnem smislu), druga z »orientalizacijo« Srednje Evrope, torej njeno podobo v očeh pripadnikov katere od zahodnoevropskih kultur. Značilnosti slednje je duhovito povzel Miljenko Jergović:

Ti ljudje pa so z leti ustvarili Evropo, v kateri se človek, če prihaja z vzhoda ali juga, težko počuti Evropejca, saj ga ta Evropa v najboljšem primeru ignorira, v glavnem pa od njega pričakuje, da je eksot po bruseljskih standardih, da pripravlja orientalsko dišeče jedi v neoporečno čistih loncih, da izvaja svojo divjo glasbo v nezakajenih lokalih, da je spontan, strasten in neotesan, a da hkrati spoštuje evropske zakone in predpise, kupuje njene oklepnike ter redno vrača dolgove nemškim in francoskim bankam. (Jergović 2012)

Jergovičev opis se nevarno približuje vzorcu, ki ga v svojih analizah uporabljajo kolonialne in postkolonialne študije: »nekdanja kulturna in etnična razlika med metropolo in kolonijo – nekoč vir dominacije – je postala predmet konsumpcije, multikulturalnost pa moda. Mnogi raziskovalci ta pojav razumejo kot znak neokolonializma« (Rybicka 2008: 26).

Kritičen pogled z vidika Srednjeevropejca, ki bo podrobneje predstavljen v tem sestavku, je prisoten v že navedenem delu Jana Sowe *Fantomsko telo kralja* (*Fantomowe ciało króla*). Po mnenju tega predstavnika novejšega poljskega zgodovinskega etnično, gospodarsko in versko raznolike kulture tega »nikogaršnjega in nikakršnega prostora« (Sowa 2011: 15) povezujeta ravno spremenljivost in nedefiniranost. V odnosu do poljske kulture Jan Sowa – presenetljivo in provokativno, če upoštevamo njeno tradicionalno samorazumevanje – uvaja celo termin Aleksandra Kiosseva samokolizacija (Sowa 2012: 20–25). Kulture, ki se kolonizirajo same, so zaradi izhodiščne nedoločenosti prisiljene oblikovati svojo identiteto na podlagi zunanjih vzorcev, vendar se hkrati ne morejo do konca poistovetiti z njimi.³ Dominantna kultura, ki jo razumejo kot univerzalno, jim je hkrati tuja in domača, zato ne vidijo zase druge rešitve kot iskanje poti k popolnemu poistovetenju z njo, želijo se »vrniti« v Evropo. Posledica takega razmišljanja je tako imenovani »tek za Zahodom« (*doganianie, catch up*). Srednjeevropske družbe se

3 Podobne mehanizme je v slovenski kulturi že v osemdesetih letih 20. stoletja opazil Slavoj Žižek: »To dejstvo, namreč način srečanja Slovencev z zahodnim evropskim duhom, ki zahteva zase celotno človeško bitje, ki pa je bil Slovencem nekaj tujega in vnanjega in kot tak njim vendarle vsiljen, je zarezalo v bitje Slovencev rano, ki se nikoli več ni do kraja zacelila. Svojo izvorno in avtohtono 'duhovnost', svoj *mitos* in *etos* je moral slovenski človek prikriti pred vnanjim nasiljem, potlačiti, požreti v obupu in prvič v svojem obstoju razpoloviti sebe na javno in zasebno bitje, ki sta bila v nepomirljivem sporu. S tem zatrtjem je slovenski človek postal bitno razdvojen na nedejansko 'notranjost' in dejansko 'vnanjost'. S tistim, kar je pristno bil zase in v sebi, s tem ni mogel biti tudi dejansko v svojih odnosih, ni mogel tega izkazovati. S tistim pa, kar je bil javno in dejansko, ni mogel biti pristen. Vnanje je izpolnjeval zahteve, ki so mu jih postavljali tujci in lastni potujčenci, toda izviri pristnega evropskega krščansko-državnega 'duha' so mu ostali tuji« (Žižek 1987: 63–64).

trudijo kar najhitreje nadoknadili »izgubljeni« čas in za vsako ceno ujeti bolj razvite države Zahodne Evrope. Poljska raziskovalka Grażyna Szwat-Gyłybowa tako kot Kiossev vzroke za ta pojav⁴ išče v pozni ali nepopolni modernizaciji.

V državah, kjer je prišlo do pozne modernizacije, so začeli temu pojmu [tek za Zahodom] v 19. in 20. stoletju pripisovati ogromno emocionalno in normativno moč. Optimistično vero v to, da lahko manj razvite in zaostale države ujamejo srečnice, ki so prej stopile na edino pravo zgodovinsko pot, so izražali v jeziku športnih komentatorjev. Pomembni vidiki »teka za Zahodom« so: voluntarizem, tekmovalnost in teleološka usmerjenost [...]. (Szwat-Gyłybowa 2014: 311)

Mišljenje v kategorijah »teka za Zahodom« utopično predpostavlja obstoj univerzalne razvojne poti, ki naj bi obvezovala vse narode, plemena in skupnosti sveta. Težnja k skupnemu in vnaprej določenemu cilju je utemeljena na nedokazljivi tezi o obstoju enotnega načela, ki bi takim procesom lahko pripisoval smisel. Tak intelektualni pristop samo navidezno spoštuje načelo enakosti, ker izhaja iz predpostavke, da se nekateri narodi nahajajo zelo visoko na evlucijski lestvi, medtem ko so drugi – res je sicer, da ne po lastni krivdi – šele stopili na pot, ki vodi do zelenega cilja. Tako razumljeni evolucionizem je postal posebej nevaren v Srednji Evropi, kjer so na zgodovinsko predstavnost in mišljenje o družbi močno vplivale ideje nemškega filozofa in pastorja Johanna Gottfrieda Herderja (1744–1803).

Opisane značilnosti srednjeevropskega habitusa so prisotne v znamenitem eseju Milana Kundere *Tragedija Srednje Evrope*⁵ (Kundera 1984: 1–15), v katerem je avtor postavil tezo o izjemnem pomenu, ki ga srednjeevropske družbe pripisujejo kulturi. Med številnimi kulturami te celine po mnenju Kundere vladata strpnost in vzajemno spoštovanje. Ekonomsko ti predeli sicer zaostajajo za zahodnim delom celine in tudi politično pogosto niso (povsem) samostojni, ogrožajo jih namreč barbari z vzhoda, vendar svojo politično in gospodarsko šibkost uspešno nadomeščajo z duhovnim bogastvom, torej kulturo. »Kulturni sindrom« je ena najtrajnejših sestavin pojma Srednja Evropa, seveda veliko starejša od eseja Milana Kundere.⁶

4 V Sloveniji je najbrž bolj znan v obliki kritike logike socialnega evolucionizma, na primer: Godina 2015: 14–48.

5 Uporabljala sem poljski prevod z naslovom *Zachód porwany albo tragedia Europy Środkowej* (Kundera 1984: 1–15).

6 Zanimivo, da je v Sloveniji tako razumevanje kulture veljalo za slovensko posebnost celo pri njegovih kritikih: »S kombinacijo besed 'slovenski kulturni sindrom' označujem posebno značilnost slovenske kulture, ki je nastala v naši kulturni in še posebno v literarni zgodovini zaradi specifičnega položaja slovenskega naroda, ko mu ni bilo dano razviti vseh (ali bistvenih) političnih institucij in družbenih orodij, da bi lahko bil (bolj ali manj) avtonomen in (bolj ali manj) kompleten narod. Pri tem imam v mislih predvsem slovensko zgodovino v preteklem stoletju in prej, ko smo Slovenci obstajali kot 'pod-kultura' znotraj vladajoče nemške kulture, in ko smo zaradi že omenjene nerazvitosti in nekompletnosti kanalizirali svoje politične, državne in socialne energije v območju kulture. [...] Ta svetovno zanimiv pojav, da kultura in še posebej literatura prevzame funkcijo politike, in da narod zajema svoje socializacijske vzorce in integracijske motive iz leposlovja, da ima poezija bolj bistvene naloge kot zgolj poetično komunikacijo, da se programiranje družbe vrši s pesmijo, da je ta nekakšen manifest, nekakšen katekizem — sem (hipotetično) imenoval slovenski kulturni sindrom« (Rupel 1975: 97).

Podobno samorazumevanje Isaiah Berlin pripisuje nemški kulturi, zato imajo najbrž prav tisti raziskovalci, ki pojav povezujejo s Herderjevo filozofijo:⁷

Tiran mi hoče odvzeti, kar je moje, zato si ne bom prilaščal ničesar. Tiran mi hoče odvzeti dom, družino, osebno svobodo – tudi prav, naučil se bom živeti brez njih. In takrat, kaj mi more? Sem gospodar lastne duše in nobena zunanja moč nima dostopa do nje ... Vse to je seveda sublimna oblika mistifikacije; pretvarjam se, da stvari, ki jih ne morem imeti, zame nimajo nobene vrednosti. Če ne morem imeti tega, kar hočem, bi si moral želeti to, kar lahko imam. Politična nemoč pomeni duhovno svobodo, materialni zlom duhovno zmago. (Berlin 2002: 301)

Za prebivalce teh območij torej niso odločilne konkretne značilnosti, ki jih s Srednjo Evropo pogosto povezujejo zunanji opazovalci, na primer: razmeroma pozni procesi modernizacije, relativna oddaljenost od centrov politične in upravne moči, kulturna in etnična raznolikost (ali morda kulturni partikularizem?), politični utilitarizem, antiracionalizem, omejitve osebne svobode v prid skupnosti, ki je organizirana kot skupnost jezika, zemlje in krvi. Do izbruha vojne v SFRJ je v zavesti nosilcev srednjeevropskega imaginarija prevladovala idilična podoba tega prostora. Poleg tega, ki jih najdemo v eseju Milana Kundere – etična raznolikost, vzajemna strpnost, kultura kot najvišja vrednota, ostra ločitev od »barbarskega« Vzhoda, ki je tuj najglobljemu bistvu teh narodov, in zahteva po ponovni združitvi z zahodnoevropsko matico – se pogosto pojavljajo še spomini na skupno habsburško preteklost ter z njimi povezano prepletanje germanskih in slovanskih elementov.

Vse omenjene sestavine pojma so prisotne v literarnih delih. Kakovostna literarna dela namreč ne odslikavajo zamišljene geografije, temveč jo – skozi proces preoblikovanja realnega prostora v literarnega – tudi ustvarjajo: »Zemljevid, ki nastane kot posledica te aktivnosti, ima performativen značaj, ne odslikava prostora, ampak ga ustvarja. Ta proces obsega samo tolikšen prostor, kolikšnega obsega sama naracija, in se razvija skupaj z njo. Tak performativen zemljevid je zemljevid v nastajanju« (Czapliński 2016: 11).

Pojem Srednja Evropa se je začel v kontekstu poljske literature pogosteje pojavljati v devetdesetih letih 20. stoletja kot širši okvir za tako imenovano »prozo malih domovin«, ki pomeni pomemben mejnik v razvoju poljske literature. Anna Nasiłowska (2006: 144–152) poudarja, da je med letoma 1987 in 2000⁸ izšlo več kot dvajset romanov s to tematiko. Njihovi avtorji se niso postavili po robu samo čedalje slabotnejši državni ideologiji, temveč tudi tako imenovanemu antisocialističnemu realizmu (termin Przemysława Czaplińskiego), to pomeni ideološkemu in političnemu angažiranju literature izdane v samozaložbi. Za to prozo je značilen

7 Pri nas je te kulturne prenose izčrpno analizirala Taja Kramberger v doktorski disertaciji *Memorija in spomin. Zgodovinska antropologija kanonizirane recepcije* (Kramberger 2009).

8 Prvi roman, v katerem je ta snov obravnavana na nov način, je bil David Weiser (*Weiser Dawidek* 1987), ki je izšel v slovenščini leta 2007 v prevodu Jane Unuk.

tudi odklonilen odnos do visokega modernizma, njegovega samozaverovanja, predstavljanja svojih idej, kot da so univerzalne, in zaničevanja »povprečnega« bralca. Med najbolj znane predstavnike te smeri sodi Stefan Chwin (roj. 1949), predvsem njegov zgodnji roman *Hanemann* (1995). Srednja Evropa je za tega avtorja urejen in varen prostor, ki mu razumno vlada kapitalizem s človeškim obrazom. Kapital sicer obstaja, vendar ni pogolten in uničujoč, temveč služi izdelovanju lepih in trajnih predmetov iz odpornih materialov. Srednja Evropa je v Chwinovi prozi tako kot pri Kunderi zakladnica »pravih« vrednot, ki jih ogrožata dva nesrednjeevropska koncepta: barbarski in ceneni komunizem na eni ter pogoltni in razčlovečeni kapitalizem na drugi strani.

Tako so se po svojih krožnicah gibali junckerji jedilnega pribora firme Platter, obersturm-bannführerji porcelanastih kavnih servisov, obrobjeni z našitki iz zlata in kobalta, aristokracija iz niklja, srebra in bakra. [...] Čeprav je tudi to omalovaževano bleščečo vojsko, ki je ob nedeljah in praznikih nebrizno, težko, kovinsko zvenela na belih prtih, počasi, vendar neusmiljeno izganjal iz hrastovih predalov naraščajoči val aluminijastih vilic z znakom Poljskih železnic in pepelnikov iz umetnega porcelana z napisom FWK – skromni spominek z dopusta, ki sta ga gospod Potrykus in njegova žena preživela v penzionu Siegfried v Szklarski Porębi, preimenovanem v počitniški dom slaščičarjev Zenit. (Chwin 1995: 123)

S takim konceptom Srednje Evrope se sklada empatija, s katero pripovedovalec opisuje usodo gdanskih Nemcev po drugi svetovni vojni. Pripovedovanje za Chwina ni niti postmodernistična zabava niti umetnost zaradi umetnosti, temveč oživljanje pozabljenih zgodb, odkrivanje stvari, ki so jih prišleki, živeči v tujih stanovanjih, namenoma pozabili. Srednja Evropa je v delih tega gdanskega pisatelja prostor strpnosti, sožitja različnih kultur in enotnega moralnega kodeksa. Nostalglična perspektiva je v romanu povsem zbrisala realne konflikte in tragiko človeških usod v vojni vihri.

Prevrednotenje pojma so prinesla dela desetletje mlajšega Andrzej Stasiuka (roj. 1960).⁹ Tudi pri njem je opazna očaranost s Srednjo Evropo, vendar je Stasiukova vizija veliko bližja konceptu Jana Sowe. Za prvoosebne pripovedovalca v Stasiukovi prozi njegova lastna vizija Srednje Evrope ni univerzalna in »resnična«, imenuje jo moja Evropa in se zaveda njenih zamišljenih primesi:

Seveda zemljepis ni tako pomemben kot domišljija, že zaradi tega ne, ker se pogosteje izkaže, da je past, ne zatočišče. Kljub temu sta ta dva elementa, tako tuja drug drugemu, vendarle povezana z vezmi, ki so močnejše od norosti in rabsodnosti skupaj. Že zato, ker si bolj plemenita oblika sanjarjenja z odprtimi očmi za svoj predmet vedno izbere prostor. Čas zanima samo tiste, ki upajo, da se bo kaj spremenilo, torej brezupne tepce. (Stasiuk 2001: 77)

⁹ Na primer: Na poti v Babadag, 2010 (*Jadąc do Babadag*, 2004) Dukla, 2015 (*Dukla*, 1997) Galicijske zgodbe, 2009 (*Opowieści galicyjskie*, 1995), Taksim, 2012 (*Taksim*, 2009), vse v prevodu Jane Unuk, ter *Fado*, 2006, *Dojzland*, 2007.

V navedenem eseju s povednim naslovom *Moja Evropa* Stasiuk meje Vzhodne Evrope pomakne proti jugovzhodu in, kar je v kontekstu eseja Kundere pomenljivo, doda: »Ni [na zemljevidu Srednje Evrope] Nemčije in Rusije – česar se zavem z začudenjem in tudi tihim, atavističnim olajšanjem« (Stasiuk 2001: 78). Ta premestitev iztrga obravnavani pojem iz mreže asociacij, v katerih živijo podobe mest, ki jih ne povezujejo samo dobre ceste in moderne železnice, ampak tudi enoten moralni kodeks, izbran estetski čut in skupna zgodovina. V Srednji Evropi Stasiuk išče in tudi najde značilnosti, ki nimajo nič skupnega z dejavnim in ekspanzivnim duhom Zahodne Evrope. Zaščitni znak življenja na tem koščku sveta je pasivnost, ždenje na mestu, energija, ki je v prebivalcih zahodnega dela celine vzdrževala optimistično vero v napredek in zmagoslavje čistega razuma, je v teh predelih neznana. Stasiuk je Srednji Evropi odvzel eno njenih najstarejših značilnosti: tek za Zahodom. To hkrati pomeni, da so iz njegovih del izginile sanje o »ponovni« zdužitvi kontinenta, ki so ga okrutna vzhodna ideologija in izdajalski zahodni zavezniki tragično razdelili na dva dela. Zaščitni znaki teh krajev niso predvojni kavni servisi, ampak cenenost in rja, zarjaveli ostanki komunistične vere v družbeni napredek in tehnični razvoj. Obe simbolizirata minljivost, ki se ji je tako odločno postavljal po robu Stefan Chwin. V Stasiukovih delih je dekonstruiran tudi »kulturni sindrom« Srednje Evrope. Zahod ne potrebuje njenih kulturnih vrednot, zadostuje mu, da opazuje sebe v srednjeevropskem zrcalu – svoje bogastvo, strpnost, politične svoboščine, tehnični napredek – to je vir njegove fascinacije z vzhodom kontinenta, ne slavljena srednjeevropska kultura. Tudi razumevanje zgodovine se ne ujema z vizijo Evrope, ki jo poznamo iz eseja *Tragedija Srednje Evrope*. Prebivalci Srednje Evrope v Stasiukovih delih svojo preteklost osmišljajo z miti, sicer ne bi mogli živeti v sedanjosti. Hkrati ostajajo ujeti v čarobni ris prostora, prepreženega s slepimi ulicami in zaprašenimi cestami, ki ne vodijo nikamor.

Na Zahodu je zemljevid rezultat razširjene mreže ne-mest, idealnih tranzitnih točk, v Srednje-Vzhodni Evropi, kjer so zemljevid zarisali zgodovina, mentaliteta prebivalcev in geografija, pa se prostor spreminja v razcefrano mrežo enakih, izoliranih prostorov, v katerih se človek znajde naključno in se jim težko iztrga. V Zahodni Evropi so ne-prostori opremljeni s »samopostrežnimi« znaki (na letališču, železniški postaji ali v hotelu nas usmerjajo proti restavraciji, WC-jem ali informacijam), ki nimajo lastne zgodovine, ne ustvarjajo medčloveških odnosov [...]. V Srednje-Vzhodni Evropi so prostori polni nekoherentne zgodovine, ki je ni mogoče prevesti v tuje jezike, za prišleke ostaja nerazumljiva, za prebivalce pa pomeni past, iz katere ni mogoče pobegniti. (Czapliński 2017: 263)

Nova je tudi opozicija med pristnostjo in globalno uniformiranostjo, ki varira nasprotje med naturo in terorjem kulture. Srednja Evropa pri Stasiuku ni več zakladnica dragocene tradicije, o kateri je Zahod že pozabil, temveč dežela pristanih medčloveških odnosov in pradavnih modrosti, ki znajo najti smisel tudi v

pasivnem ždenju na mestu. Šele ko prvoosebni pripovedovalec iztrga sebe iz tega okolja in ga začne opazovati z očmi bližnjega tujca, začuti čar te pokrajine, mračna fascinacija z bližnjim tujcem pa postane prepoznavni znak Stasiukove proze.

Ideološke implikacije, ki jih izzove prenos časovnih koordinat na prostorske, so še izrazitejše v delih predstavnika naslednje generacije prozaikov Szczepana Twardocha (roj. 1979). Še posebej to velja za njegov »šlezijski«¹⁰ roman *Drach*, prvič izdan leta 2014. Edina trdna oporna točka, ki povezuje elemente romanskega sveta, je v tej (anti)sagi prostor, samo nanj lahko postmodernistični¹¹ avtor opre svojo pripoved. Naslovni zmaj, drak, ki v šlezijemskem narečju pomeni tudi nepridiprav, lump, je v romanu predstavljen kot svetopisemski Behemot, »prvenec Božjih del« (Job 40: 19) in gospodar zemlje. Med predstavniki štirih generacij rodbine Magnor-Gemander ni nobene druge trajnejše vezi, ni zavesti pripadnosti družini ali širši skupnosti, kaj šele zgodovinske predstavnosti ali narodne zavednosti. Številni literarni postopki bralca vodijo v smer postmodernistične poetike: čas in prostor sta predstavljena fragmentarno, namesto kronološkega načela prevladuje sočasno prikazovanje izsekov iz različnih časov, posamezna poglavja so naslovljena z letnicami, ki bolj razkosavajo časovno premico kot urejajo potek dogodkov,¹² gibanje je večsmerno in ne sledi evlucijski logiki, fantastični dogodki so predstavljeni na isti ravni kot realni in avtentični. Nobeden od njih ni usoden, celo vojna in smrt ne vnašata v roman tragike, literarni junaki se naključno pridružujejo političnim akcijam, etnična pripadnost in jezik pa ne odločata o posameznikovi identiteti. Zgodovine v obliki koherentne – torej nujno selektivno predstavljene – naracije v romanu preprosto ni. Avtor ne prevaja dolgih odlomkov, ki so napisani v težko razumljivem šlezijemskem narečju¹³ ali v nemščini. Jeziki, ki jih uporabljajo prebivalci Šlezije, so socialno, ne pa etično ali kulturno zaznamovani. Predmeti so tako kot pri Chwinu opisani zelo natančno, vendar bralcu namesto univerzalne zgodbe o človeški civilizaciji, ki ustvarja lepoto in harmonijo, prikazujejo hierarhično neurejeno zbirko naključno izbranih reči, ki se razlikujejo samo po ceni. Uporaba postmodernističnih postopkov je posledica znotrajbesedilnih mehanizmov, zato je umetniško prepričljivo tudi vodilno sporočilo romana, ki se glasi: Najtežje priznamo to, da svetu vlada naključje. Edina dualna opozicija, ki jo avtor ohrani, je nasprotje med naturo in kulturo, prva je nevarna in nepredvidljiva,

10 V »varšavskih« romanih Morfij (*Morfina*, 2012) in Kralj (*Król*, 2016) prostor odločilno vpliva na potek dogajanja, vendar ni več osrednja besedilna kategorija.

11 Avtorjev položaj v pripovednem svetu dobro ponazarja opis ene od junakinj: »Samo jaz se spominjam, da je Anna-Marie Ochmann obstajala, živela in počela to, kar se počne v življenju, saj sem jaz tisti, ki razločno vidi stvari. Obstajala je torej samo zato, da se je lahko vmila k meni« (Twardoch 2017: 47).

12 Šesto poglavje je na primer naslovljeno: 1904–1914, 1918, 1919, 1930, 1945, 1951, 1987, 1997, 1998, 2013.

13 Na primer pogovor v šlezijemskem narečju med očetom in sinom: »– Jõ mõm w rzci Polska, fater. Mie yno õ to idzie, aże my fedrujemy, a Niyec z tego je bogóczy. A my dycki yno bydóki. – Toć tyś niy ma wielgi Polok, yno kómunista« (Twardoch 2017: 90).

druga pa naključna in brez globljega pomena. V delih Szczepana Twardocha se je imaginarij Srednje Evrope popolnoma raztopil v globalizacijskem morju, zamišljeni teritorij pa je izgubil svoj fantazmatični čar.

Prispevek je zasnovan tako, da prikazuje samo tri etape v razvoju pojma Srednja Evropa. Evolucionistične interpretacije značilne za osemdeseta leta 20. stoletja, ko so bile v ospredju take kategorije kot zgodovina, etnija, kultura, so postale predmet kritične analize in prevrednotenja v prozi Andrzeja Stasiuka in sodelavcev založbe Czarne.¹⁴ V delih Szczepana Twardocha pa je Srednja Evropa postala prazen znak, s katerim ni bilo več mogoče opisati resničnosti. Opisani proces je spremljal prenos akcenta s časa na prostor. Toda če vzamemo v roke katerega od trenutno zelo popularnih romanov Elżbiety Cherezińskiej (roj. 1972), se bomo prepričali, da je taka raziskovalna perspektiva lahko zavajajoča. V delih te pisateljice je namreč Srednja Evropa tako kot pred izidom *Davidy Weiserja* prizorišče, na katerem poljski narod bojuje svoje bitke za svobodo, krščansko vero in moralno prenavo. V njeni uspešnici *Legion* (2013) prevladujeta jezik in mišljenje, ki sta prisotna v eseju Milana Kundere: »Potrebovali bomo nenehne pomoči Vsemogočnega, če hočemo živeti na istem svetu skupaj s Stalinom in njegovo morilsko bando. Prvič po dolgih stoletjih smo dovolili vojski Džingiskana stopiti v Srednjo in Zahodno Evropo« (Cherezińska 2013: 780). Mentalne strukture, ki sodelujejo pri oblikovanju kolektivne zavesti, so dolgoročne in ponovljive, zato ostaja Srednja Evropa kot kulturna kategorija, katere pomembna sestavina je zgodovinski resentment, resnična, »saj je v kulturi resnično to, kar ljudje spoznajo za resnično« (Sowa 2011: 12).

Literatura

- ANDRUCHOWYCZ, Jurij, STASIUK, Andrzej, 2001: *Moja Europa. Dwa eseje o Europie zwanej Środkową*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- BERLIN, Isaiah, 2002: *Zmysł rzeczywistości*. Prev. Michał Filipczuk. Poznań: Zysk i S-ka.
- CZAPLIŃSKI, Przemysław, 2016: *Poruszona mapa*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- CHEREZIŃSKA, Elżbieta, 2013: *Legion*. Poznań: Zysk i S-ka.
- CHWIN, Stefan, 1995: *Hanemann*. Gdańsk: Marabut.
- GODINA, V., Vesna, 2015: *Zablode postsocializma*. Ljubljana: Beletrina.
- HERBERT, Zbigniew, 1992: *Rovigo*. Prev. Jana Unuk. file:///C:/Users/ASUS%20X751SC/Downloads/Epilog_URN_NBN_SI_doc-248816KF.epub [Dostop: 6. 4. 2018].

14 V tem kontekstu bi bilo zanimivo spremljati tudi delovanje založbe Pogranicze.

- HUELLE, Paweł, 2007: *David Weiser*. Prev. Jana Unuk. Ljubljana: Beletrina.
- JERGOVIĆ, Miljenko in Goran Vojnović, <http://pogledi.delo.si/ljudje/miljenko-jergovic-goran-vojnovic> [Dostop: 9. 4. 2018].
- KIOSSEV Aleksander, *The Self-Colonization Culture*, https://www.academia.edu/3477652/The_Self-Colonization_Cultures? [Dostop: 9. 4. 2018].
- KOSELLECK, Reinhart, 2012: *Warstwy czasu. Studia z metahistorii*. Prev. Krystyna Krzemieniowa in Jarosław Merecki. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- KRAMBERGER, Taja, 2009: *Memorija in spomin. Zgodovinska antropologija kanonizirane recepcije*, <https://share.upr.si/fhs/PUBLIC/doktorske/Kramberger-Taja.pdf> [Dostop: 9. 4. 2018].
- KUNDERA, Milan, 1994: *Zachód porwany albo tragedia Europy Środkowej*, http://pracownik.kul.pl/files/37099/.../Milan_Kundera_zachod_porwany.doc [Dostop: 9. 4. 2018].
- LEDER, Andrzej, 2014: *Prześlona rewolucja. Ćwiczenia z logiki historycznej*. Warszawa: Krytyka Polityczna.
- NASIŁOWSKA, Anna 2006: *Literatura okresu przejściowego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN
- RUPEL, Dimitrij, 1973: *Slovenski kulturni sindrom*, <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-5P9DGECL/1594992a-043b-411e-ab09-37fc42652806/PDF> [Dostop: 6. 4. 2018].
- RYBICKA, Elżbieta, *Od poetyki przestrzeni do polityki miejsca. Zwrot topograficzny w badaniach literackich*, http://rcin.org.pl/Content/50929/WA248_67241_P-I-2524_rybicka-poetyki.pdf [Dostop: 9. 4. 2018].
- SOWA, Jan, 2011: *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*. Kraków: Universitas.
- SZWAT-GYLYBOWA, Grażyna, 2014: *Playing Catch Up*. Prev. Piotr Szymczak. <https://ispan.waw.pl/journals/index.php/sm/article/view/sm.2014.015/300> [Dostop: 30. 3. 2018].
- ŠKRABEC, Simona, 2013: *Geografia wyobrażona. Koncepcja Europy Środkowej w XX wieku*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.
- TAYLOR, Charles, 2010: *Nowoczesne imaginaria społeczne*. Kraków: Znak.
- TWARDUCH, Szczepan, 2017: *Drach*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- ŽIŽEK, Slavoj, 1987: *Jezik, ideologija, Slovenci*. Ljubljana: Delavska enotnost.

Summary: The Image of Central Europe in Selected Polish Novels

In the article, Central Europe is understood as an independent category, characterized by long-term behavioral and mental patterns that ensure coherence of the term. Their design has been strongly influenced by the performative power of literary works in the past. The analyses of novels by Stefan Chwin, Andrzej Stasiuk, and Szczepan Twardoch have shown that the semantic field of the term Central Europe has changed over the last decades in accordance with the development of concurrent social thought: the requirements of universality have been replaced by cognitive doubt, instead of time categories, the spatial ones became dominant, a deconstruction of great narratives is noticeable. On the other hand, the article only slightly mentions prose by Elżbieta Cherezińska that proves the imagery, which is related to this term, contains very stable mental concepts, so its newer elements do not go above the old ones, but overlap or transform them.

Keywords: Middle Europe, self-colonization, imagery, literary space